

Gégezárhang és (pre)aspiráció az erdei nyelvekben

T. Lehtisalo által a tízes években gyűjtött és 1947-ben, Helsinkiben kiadott Juraksamojedische Volksdichtung (a továbbiakban Vd.) 27, 28, 33, 35–37, 44, 50, 72, 78, 104–107, 135–138, 266–285 számokkal jelzett darabjai erdei nyelvek szövegek. E szövegek szókincsét a Juraksamojedisches Wörterbuchban (Wb.) dolgozza fel,¹ illetőleg egészíti ki. A rendelkezésre álló szövegek, mondatok, mondatrészletek és szavak így is csak csekély részét alkotják a tundrai szövegeknek.

Az erdei szövegekben gyakran bukkan fel egy [ɔ] jel, mellyel Lehtisalo a hehezetet jelöli.² Ez a jelenség azonban ismeretlen a tundraiban.

Vegyünk szemügyre néhány olyan szót, amelyekben az említett [ɔ] jel előfordul.

1. [paɔkkarmaɛj] 'hineingehen' Vd. 33/2³
2. [tšokū], 'diese' Vd. 37/3
3. [mēāɔt] 'Zelt' Vd. 35/35
4. [maɔt] 'sechs' Vd. Wb. 249b⁴
5. [jurɔt] 'Fett' Vd. 27/13
6. [kallāɛβokku] 'Larus' Wb. 149a
7. [kānnutaokku] 'Wolf' Wb. 209b

A 2. 5. 6. számú példából kitűnik, hogy ez az aspiráció a mássalhangzók jellemzője, mivel ezekben az esetekben a hehezetet két mássalhangzó között jelenik meg. A 3. 4. 7. számú szavakban a hehezetet magánhangzó előzi meg, tehát az a követő mássalhangzóhoz tartozik. Ebből pedig arra következtethetnénk, hogy az erdei nyelvekben vannak preaspirált mássalhangzók. Ez a

¹T. LEHTISALO, Juraksamojedische Volksdichtung. MSFOu. 90. Helsinki 1947.; Juraksamojedisches Wörterbuch. LSFU XIII. Helsinki 1956.

²» und » in einigen Fällen vor einem stimmlosen Konsonanten bezeichnen im Waldjurakischen, wie im Lappischen, einen dem *h* ähnlichen Laut (der aus dem stimmlosen Auslaut des vorhergehenden stimmhaften Lautes entstanden ist). Der im Waldjurakischen hier bisweilen in verschiedenen Dialekten auftretende Widerspruch kann vielleicht davon herrühren, dass ich nicht dazu kam, meine Aufzeichnungen zu überprüfen.« Wb. CVII

³A szavakat a forrásban található fonetikai formájukban közlöm; minden ilyen esetben []-t használok. Az általam kikövetkeztetett alakok pedig /-ben állnak. Mindkét zárójel több szegmentumot is magában foglalhat.

Az idézett szóalak jelentése után álló szám a szöveg sorszámára utal, a második pedig a sor számára, ahol a kérdéses szó megtalálható.

⁴A Juraksamojedisches Wörterbuch 249. oldalán, a 'b', azaz a jobboldali hasábian található.

jelenség elsősorban a zárhangokat érinti; gyakoriak a [ɔp], [ɔt], [ok] formák, de ritkán előfordul [ɔs] is.⁵ Felmerülhet azonban a kérdés, van-e ennek a preaspirációnak fonematikus szerepe, vagy pusztán bizonyos mássalhangzó fonémák fonetikai realizációját láthatjuk benne. Lehtisalo adatai alapján mindkét kérdésre pozitív választ adhatunk. Amint az alábbiakban bemutatom, bizonyos formákban a preaspiráció (1) jelentésmegkülönböztető, másokban viszont (2) nem megkülönböztető szerepű.

Hogy éppen melyik megoldást kell választanunk, azt mindig az egyedi esetek határozzák meg.

Induljunk ki a 'Zelt' jelentésű szó esetéből. E szó paradigmájában létezik minimális pár, melynek segítségével válaszolhatunk a kérdésre.

[mĕät] nom. sing; ~ [mĕäot] dat, sing.

Nyilvánvaló, hogy a jelentéskülönbség a [ɔ]-nek tulajdonítható. Tekintsük át a többi alakot is.

nom	[mĕät]	px 1 sing	[mä''äj]
dat	[mĕäot]	3 sing	[mĕäottĕ]
loc	[mĕäoɔknĕ]	px loc 3sg	[mĕäoɔknattĕ]
pros	[ɣu''mnĕ]	abl	[mĕäoɔktĕ]
		pros	[ɣu''mnattĕ]

Ezek alapján a következő fonetikai alternációt lehet megfigyelni:

[mĕät] ~ [mĕä''-] ~ [mĕäo-]
[ɣut] ~ [ɣu''-] ~ [ɣuo-]

Morfonematikus szempontból a szónak csak két alakja van: /mät/ és /mä'/?/, ahol a /ʔ/ fonémának a [h] zárhangok előtti realizációja, míg a [ʔ] nazális és [j] előtt jelenik meg. Másképpen megfogalmazva az oppozíció *t:ʔ ~ h* formában írható fel (és nem, mint *t ~ h:ʔ*), ugyanis (a) a [-t] csak nominativusban jelenik meg, a [h]-t és a [ʔ]-t összefogja az a közös tulajdonság, hogy csak függő esetben jelennek meg. Ez morfológiai szempontok alapján motiválja a fenti megállapítást. Fonetikai szempontból pedig (b) a [h] és a [ʔ] is glide-nak tekinthető, tehát fonetikailag 'hasonlóak'.

Ez az alternáció nemcsak a névszókra érvényes.

Lj. [βä''aš] 'einzäunen' infinitivus Wb 59b

Nj. [βäö''ġäm] 'id. aoristos sing. 1. "

[βäot] 'id. imperativus determ. sing. 2.

[βij''jir'] 'id. imperativus

⁵ Az erdei nyelvekben nincsenek zöngés zárhangok; az egész mássalhangzórendszerre a nem palatalizált/palatalizált ellentét jellemző. Nincs palatalizált párja a /k/, /ŋ/, /x/ fonémának, valamint a /ʔ/-nak.

⁶ Lehtisalo a '' jellel jelöli a gégezárhangot, a [ʔ]-t. A [ɣut] 'Spur' Vd. 33/1 jelentésű szó a 'Zelt' jelentésével azonos módon viselkedik, amint az az alábbiakban látható lesz, ezért került a [mĕät] szó hiányzó prosecutivusa helyére.

⁷ Az Lj. Nj. (valamint a Ni. P. Kis.) rövidítések azokra a szibériai folyómenti településekre utalnak, ahol Lehtisalo a szövegeket gyűjtötte. Bővebben: Wb. CÍV és CV, valamint Vd. X.

A fenti ige /ʔ/ tövű. A már idézett [mä''áj] és [βä''aš] alakokban a gégezárhangot követő magánhangzónak nincs fonemikus szerepe, mivel

(1) kiejtési sajátásként magyarázható. Nehéz volna ugyanis a [ʔ] és [j], ill. [š] hangokat egymás után úgy kiejteni, hogy közöttük ne hangozzék el egy magánhangzó. A forrásban található ilyen helyzetű magánhangzók Lehtisalo fonetikai aprólékosságokra törekvő lejegyzésének tulajdoníthatók.

(2) egy ilyen helyzetű morfofonematikus magánhangzó bonyolítaná a tőalternációk leírását. Ebben az esetben a [méát] ~ [méá''-] ~ [méáo-] alakok mellett számolni kellene egy [mä''ä-] formával is; ha ezt tesszük meg kellene magyaráznunk azt a tényt, hogy egy magánhangzóra végződő névszó miért nem viselkedik úgy, mint a többi e csoportba tartozó szó.

Ezért a példaként tárgyalt szóalakok fonematikus meghatározása a következő:

/mä't/	/mäʔj/
/mäʔt/	/mäʔta/
/mäʔkna/	/mäʔknäta/
/ʔuʔmna/	/ʔuʔmnäta/

Nem igaz azonban, hogy mindegyik [ʔ] után megjelenő magánhangzót pusztán fonetikai változatnak kell értelmeznünk.

(a) Vannak igék, amelyek /ʔ/ tövűek, s a rákövetkező magánhangzók hivatottak a különböző igei kategóriák kifejezésére.

Lj. [ʔädi''e] 'ist feist' aor. sing. 3. Wb 15a

Nj. [jäfri''e] 'es strömt herab' Aor. sing. 3. Wb 181a

(b) Másik gyakori eset a [-jje''aj] kicsinyítőképzőben való megjelenése.

Ni. [töjje''aj] 'Teich, See' Vd. 50/89

Van olyan eset is, amikor Lehtisalo a [ʔ] helyett szótaghatárt jelöl, tehát a második magánhangzó akkor is kötelező, amikor nem fordul elő [ʔ].

Ni. [ʔuttajjeaj] 'Hand' Vd. 37/16

Az időnként azonos mássalhangzó között megjelenő [ʔ]-t az egyébként nem fonematikus mássalhangzókettség esetei közé sorolhatjuk, mint például az egyes számú locativus /xana/ esetében, amely egyaránt előfordul [-ʔann] és [-ʔan''n] alakban is. Más esetekben a [ʔ] olyan mássalhangzó kapcsolat egyik eleme, amely fonematikus szempontból is annak tekinthető.

(1) Kapcsolata egyetlen mássalhangzóval

Ni. [šä''mj] 'unrein' Vd. 50/110

(2) Amikor a [ʔ] két (nem azonos) mássalhangzó között jelenik meg, ezt fonológiailag három mássalhangzó kapcsolatának értelmezhetjük.

Nj. [käs''mëš] 'trocken wurde' Vd. 78/84

Ni. [töp''nätt] 'kommen' feltételes gerudium sg. 3 Vd. 50/42

Ugyanez vonatkozik az olyan esetekre is, amikor a /ʔ/ a fentebb részletezett módon [h] formában jelenik meg.

Ni. [kōpōtʃ] 'finden' felt. ger. pl. 2 Vd. 50/137

(3) A [ʔ] szóvégen is igen gyakori mint toldalék; például többesszámjel, felszólító módjel stb. (a) magán-, illetve (b) mássalhangzók után egyaránt.

Ni. [kāj''ɛ] 'gehen' imper. sg. 2. Vd. 50/120

Lj. [kōnnaχaΔ'Δ'ɪ''dixʃɛ''ɪ] 'sich schlafen legen' dualis 2. Vd. 27/6.

(4) Szó végén nemcsak a (3) pontban említett módon jelenthet meg, hanem aspiráció formájában is [r] után. Az adatokból úgy tűnik, hogy ennek a hehezetnek nincs fonematikus szerepe, mert nem találni oppozíciós párját.

Pl.: Nj. [jur'ʃ] ~ Ni. [jur] 'Fett' Wb. 141b.

Függő esetekben azonban ez a hehezet minden esetben előkerül és a 'Zelt' jelentésű szó toldalékolásához hasonló jelenséget figyelhetünk meg. E (pre)-aspiráció megjelenése (mindkét esetben) összefügg azzal is, hogy a függő esetekben melyik ragmorféma variáns járul a tőhöz.

Nj. [jur] 'Fett' Wb. 141b

Ni. [jurokne] 'id.' loc sg. Vd. 37/15

[jurot] 'id.' dat. sg. Vd. 37/13

[jurottɛ] 'id.' px sg. 3. Vd. 37/13

Nj. [jur'sotɛ] 'fettlos, mager' Wb. 141b

Itt, csakúgy, mint a /māt/ szó esetében, az egyes számú dativus ragja [-t]⁹, a locativusé [-kne], az ablativusé [-kat]. Többesszámú, illetve duális ragmorfémák nem fordulnak elő. /ʔ/-t a tövükben nem tartalmazó szavak a ragok másik változatát kapják: dat [-n], loc [-χanne], abl [-χat], a többi ismert toldalék mindkét típusban azonos. Ezek a toldalékok járulnak például magánhangzós tövekhez, vagy az olyan [-t] ill. [-r] végű szavakhoz, amelyek csak egyalakú tövek, vagyis nincs egy /ʔ/-vel bővült tövük.

Lj₂ [ɲūtʃɛ] 'Hand' ~ [ɲūtʃanne] 'id.' locsg. Wb 44b

Lj. Kis. Ni. P. [ħaot] 'unbewaldete Lichtung' ~

[ħatχanne] ~ [ħaotχanne] 'id. loc. sg. Vd. 36/1 Wb 223a

Ni. [kar] ~ Lj. Nj. [kar'] 'Messer' Vd. 37/2, Wb. 151a

[karχanne] 'id.' loc sg. Vd. 44/13

[kartɛ] 'id.' px sg. 3. Vd. 44/1

Egyéb mássalhangzóra végződő szavak is ezeket a ragvariánsokat kapják például:

⁸ 'oben nach einem stimmhaften Laut zeigt den stimmlosen Auslaut.' Wb. CVI

⁹ Már fentebb láttuk, hogy az aspiráció a tőhöz tartozik.

Lj. Nj. [käëß] 'Körperseite, Flanke, Seite Wb. 178a
 [käëßyan] 'id.' dat. sg. Vd. 44/11
 [käëßyannə] 'id.' loc. sg. Vd. 44/1
 [käëßxat] 'id.' abl. sg. Vd. 44/9

Az előzőekben kimutattuk, hogy a hehezet bizonyos esetekben fonematikus lehet. A gondolatmenet a [rhéát] ~ [rhéaot] szóalakok szembeállításán alapult, de láttuk, hogy az ezzel kapcsolatos megállapítások a (4) pontban tárgyalt esetben is érvényesek. A többi esetben (az első oldalon említett példák közül az 1. 2. 4.-re vonatkozik) a hehezetet, amelyet ebben az esetben nevezünk preaspirációnak, a /p/, /t/ és /k/ mássalhangzók egy képzési sajátosságának tarthatjuk.¹⁰ Aspirációnak pedig a fonematikus értékű hehezetet nevezzük. Azt, hogy a preaspiráció megjelenése tőszavakban szabad változat-e vagy kötelező, a korpuszunkból nem derül ki, mivel a legtöbb szóalaknak csak egyetlen előfordulása van.

Vannak azonban olyan toldalékok, amelyek mindig preaspirációval jelennek meg. Ilyenek például a [-okku] képző a 6. 7. példában; vagy a [-šotu] frekventatív-interatív igeképző.

On Glottal Stop and (Pre)aspiration in Forest Nenets

by LAJOS MAROSÁN

In Lehtisalo's Forest Nenets texts, collected in the 1910s, an aspiration symbol [ə] often appears mainly before stops, rarely before spirants [əp, ət, ək, əs] e. g.

[maət] 'sechs' Wb. 249b
 [rhéaət] 'Zelt' dat sing Vd. 35/35 etc.

Has this preaspiration a phonologically relevant role in FN sound-system; or is it simply a phonetic realization of some FN consonant phonemes? We will see both propositions can be answered in the affirmative: there are forms where this preaspiration has a distinctive role; in others it is only an irrelevant feature.

In the paradigm of the word 'Zelt' we can find a minimal pair: [rhéát] nom. sing. ~ [rhéaət] dat. sing. Other forms of this word give us the alternation:

[rhéát] ~ [rhéáʔ-] ~ [rhéaə-]; where the

aspiration and the glottal stop are in complementary distribution: the glottal stop appears when the suffix starts in sonorant [m, j]; the aspiration in all other cases: before stops [p, t, k].

There are two sets of suffixes in FN (only those in question are mentioned)

- (1) dat -n, loc -xana, abl xat
- (2) dat -t, loc -kana, abl -kat.

In the case discussed above, the second series is attached to the word.

The same phenomenon can be seen in the word 'Fett'. Though this aspiration is seemingly irrelevant, as it is not opposed to a form without aspiration:

[jurʔ] ~ [jur] 'Fett' Wb. 141b

¹⁰Tehát e mássalhangzó fonémák szöbelseji, valamint szóvégi helyzetben egy preaspirált fonetikai realizációval is rendelkeznek.

in oblique cases we find that, here too, the second series of suffixes appear. The first set of suffixes appear on words ending in (1) vowel; (2) on those words ending in [-r] or [-t] which have only one form, in other words, which have no form with /ʔ/; (3) all other consonants.

[ɣuttɕ] 'Hand' ~ [ɣuttɕannɕ] loc. sing. Wb. 44b
 [kar] Vd. 37/2 ~ [karʔ] Wb. 151a 'Messer' ~
 [karyannɕ] Vd. 44/13 ~ [kartɕ] Vd. 44/1
 [häʔt] 'unbewaldete Lichtung' Wb. 223a ~
 [häʔtɕannɕ] loc. sing. Vd. 36/1 ~ [häʔtɕannɕ] Wb. 223a

Therefore the phonological form of [määʔt] is /rhät/ in nom., and /rhäʔ-/ in all other cases; where /ʔ/ has two variants a [ʔ] and a [h] as mentioned above. In this case this symbol [ʔ] is called aspiration; in all other cases we call it preaspiration and it is a characteristic of the phonemes /p, t, k/.